

АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОЦЕСІ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ ДРУГУ ВИЩУ ОСВІТУ

В умовах трансформації українського суспільства зростають вимоги до підготовки психологів, здатних на високому рівні впроваджувати інноваційні форми й методи роботи в професійну діяльність, забезпечити психологічну підтримку та допомогу широким верствам населення.

Особливої ваги набуває ця проблема у контексті підготовки майбутніх психологів, які отримують другу вищу освіту. Адже рішення про другу вищу освіту приймають особи, які, як правило, мають достатній соціальний досвід, через призму якого вони оцінюють будь-яку інформацію, що надходить ззовні. До того ж такий майбутній психолог усвідомлює себе самостійною особистістю і критично ставиться до будь-яких спроб керувати ним, навіть якщо не виказує цього вголос.

У зв'язку з цим багате джерело особистих знань і досвіду майбутніх психологів як студентів закладу післядипломної освіти має використовуватись у процесі навчання різними способами: через аналіз конкретних проблем, ситуацій, виявлення можливостей застосування отриманих знань до різних сфер діяльності тощо. Доцільним також уявляється використання різних прийомів стимулювання майбутніх психологів через їхню самооцінку (оцінку себе, своєї діяльності, свого становища в групі, свого ставлення до інших тощо) та спільне формування цілей навчання.

На жаль, як свідчить освітня практика, якщо в процесі підвищення кваліфікації специфічні особливості навчання дорослих з певним життєвим і професійним досвідом хоча б певною мірою враховуються, то навчання майбутніх психологів, що отримують другу вищу освіту в умовах післядипломної освіти, характеризується рядом суперечностей, властивих підготовці психологів загалом. Йдеться про суперечності: між потребою в кваліфікованому психологові й системою підготовки фахівця, яка надає ґрунтовну теоретичну підготовку, але не формує вміння діяти на практиці; між академізмом освітніх програм із акцентом на важливості теоретичної підготовки і щоденною практичною діяльністю, що вимагає

прикладних спеціальних знань, тобто реалізації теорії на практиці; між необхідністю впровадження інноваційних форм і методів навчання у процес підготовки психологів, які враховують їхній попередній життєвий досвід, і практичною відсутністю науково-методичних розробок щодо специфіки підготовки фахівців, ЩО отримують другу вищу освіту. Зважаючи на це, очевидною стає необхідність удосконалення професійної підготовки сучасних психологів у післядипломній освіті в напрямі підвищення їхньої здатності на практиці реалізовувати свій професійний і творчий потенціал з урахуванням специфіки навчання дорослих.

Одним із засобів підвищення ефективності післядипломної освіти є впровадження інноваційних освітніх технологій, зокрема, *арт-терапії* [7].

Доцільність арт-терапії в системі підготовки майбутніх фахівців, зокрема й у післядипломній освіті нині визнається багатьма вченими. Так, можливості застосування арт-технологій в освітньому процесі розглядали у своїх працях О. Вознесенська, Т. Зінкевич-Євстигнєєва, А. Копитін, В. Кокоренко, Л. Лебедева та інші автори.

Наукові уявлення про можливості *арт-технологій* спираються на фундаментальні психолого-педагогічні дослідження, А САМЕ: концепцію педагогіки свободи та педагогічної підтримки (О. Газман), самоорганізовної педагогічної діяльності і сенсорозвивальних засобів пробудження творчої активності (С. Кульневич), специфічної природи педагогічної діяльності (В. Загвязинський, І. Колеснікова, В. Сластенін), використання арт-терапії як методу навчання та особистісного розвитку (О. Вознесенська); інноваційну технологію особистісно орієнтованого навчання та виховання (О. Деркач), технологію створення особистісно орієнтованих ситуацій (В. Серіков) тощо (цит. за [1]).

Водночас особливості використання арт-терапевтичних технологій у процесі підготовки майбутніх психологів, які отримують другу вищу освіту в умовах післядипломної освіти, попри всю актуальність, не були предметом спеціального вивчення. У вітчизняній психолого-педагогічній науці зроблено лише окремі спроби використання потужного потенціалу *арт-терапевтичних технологій у післядипломній освіті*. До того ж, як свідчить освітня практика, майбутні психологи знайомі лише з окремими елементами арт-терапевтичних технологій навчання,

використання їх у практиці має фрагментарний, епізодичний характер, тому існує величезна проблема в предметно-методичній підготовці майбутніх психологів.

Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей використання арт-терапевтичних технологій у процесі особистісно зорієнтованої підготовки майбутніх психологів, які отримують другу вищу освіту.

Зазначимо, що термін «*арт-терапія*» використовується в нашій країні порівняно недавно — декілька десятиліть. Первинна основа *арт-терапевтичних технологій* — архаїчні форми мистецтва, що зберігалися в народній творчості, яка характеризується наївністю, безпосередністю, опорою на символічну мову несвідомого і які є джерелом душевного здоров'я людини [8]. Сучасний соціокультурний простір України характеризується втратою національних культурних традицій, зміною загальносуспільних духовних орієнтирів, засиллям псевдокультурних, агресивних та антигуманних тенденцій у засобах масової інформації. Художня творчість допомагає зрозуміти й оцінити свої почуття, спогади, образи майбутнього, знайти час для відновлення життєвих сил і способ спілкування із собою. Тому *арт-терапія* — це технології створення та використання різних творів мистецтва з метою передачі почуттів, емоцій та інших проявів психіки людини; це інструмент для дослідження і гармонізації тих сторін внутрішнього світу людини, для вираження яких слова не підходять.

Арт-терапія здатна простими й екологічними засобами актуалізувати внутрішній потенціал кожної людини, тому останнім часом все ширше застосовується в сфері післядипломної педагогічної освіти.

Як зазначає Т. Мірошніченко, існують різні погляди на визначення самого поняття «*арт-терапія*». М. Кисельова визначає *арт-терапію* як «метод, пов'язаний з розкриттям творчого потенціалу індивіда, звільненням його прихованих енергетичних резервів, знаходженням ним оптимальних способів вирішення своїх проблем».

В енциклопедії освіти *арт-терапія* визначається як «лікувально-профілактична й корекційна діяльність з використанням мистецтва; складова психотерапії, складний синтез галузей наукових знань — педагогіки, психології, мистецтва, медицини, ергономіки».

Сьогодні відбувається становлення нового напрямку розвитку арт-терапії – *педагогічного*, що полягає в певній «соціальній терапії» особистості та корекції стереотипів поведінки засобами художньої діяльності. Л. Лебедева вважає, що особливість використання арт-терапевтичних технологій у педагогічній практиці сучасної післядипломної освіти як інноваційної технології особистісно орієнтованого навчання полягає у розв'язанні низки психолого-педагогічних завдань: виховних, діагностичних, психотерапевтичних, корекційних і розвивальних [5].

Уведення теорії та технології арт-терапії в сферу післядипломної освіти залежить від низки умов. Серед загальновідомих: інноваційний потенціал освітнього закладу, творча атмосфера, стійкий інтерес у науковому та педагогічному співтоваристві до нового, достатні соціокультурні та матеріальні (економічні) умови, ефективність самої інновації.

Арт-терапевтичні технології застосовуються у єдності з традиційними методами і прийомами професійної підготовки студентів (лекції, доповіді, написання рефератів, диспути, конференції, написання сценаріїв та планів уроків, ігри, моделювання педагогічних ситуацій тощо). При цьому найбільш ефективним є навчання, яке відтворює реальну *технологію професійної діяльності* (Т. Дутчак, Л. Лебедева, Н. Пов'якель та ін.). Лише тоді, коли теоретичний курс гармонійно пов'язаний з системою практичних занять, які проводяться з використанням арт-терапевтичних технологій, досягається високий рівень підготовки майбутніх психологів. Отриманий при цьому досвід стає опорним для розвитку професійно значущих умінь і навичок, а також низки професійно важливих якостей майбутніх фахівців. Саме тому арт-терапевтичну технологію можна трактувати як різновид *технології особистісно орієнтованого навчання*.

Слід зазначити, що особистісно орієнтована парадигма увійшла до психолого-педагогічної науки в 90-ті роки. В основу організації навчання за такої парадигми покладено визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожної людини, сприяння розвитку та саморозвитку особистості студента, виходячи із виявлення його індивідуального, неповторного, суб'єктивного досвіду, здібностей, інтересів,

ціннісних орієнтацій, можливостей реалізувати себе в пізнанні, навчальній діяльності, поведінці.

Головні ідеї особистісно орієнтованого навчання (за І. Якиманською):

- цілі особистісно орієнтованого навчання: розвиток пізнавальних здібностей студента, максимальне розкриття індивідуальності студента; перевага надається навчанню як процесу;
- навчання — суто індивідуальна діяльність кожного студента;
- особлива увага під час конструювання й реалізації навчального процесу, надається виявленню суб'єктивного досвіду студента [2].

Арт-терапевтична технологія передбачає організацію живого конструктивного союзу студентів, які отримують другу вищу освіту, та викладача у культуротворчому мистецькому просторі з метою реалізації таких *освітніх завдань*:

- гармонізація особистісного розвитку студентів; розвиток позитивної «Я-концепції» студента на основі самопізнання та самосприйняття;
- розвиток креативності як здатності до творчості та потреби до творчого самовираження;
- психогігієна (турбота про емоційний та психічний стан студента — зниження внутрішньої тривожності та агресії, оволодіння навичками емоційної саморегуляції засобами художньо-творчої діяльності тощо);
- забезпечення соціокультурної компетентності студентів (оволодіння поведінковими моделями відповідно до соціально прийнятних морально-етичних норм, формування комунікативної культури та розвиток емпатійних умінь майбутніх психологів) [3].

Отже, забезпечуючи динамічну систему взаємодії між студентами, продуктом їхньої образотворчої діяльності і викладачем (психологом, педагогом) у так званому «фасилітуючому» арт-терапевтичному просторі, та маючи міждисциплінарний характер, *арт-терапія* здатна не лише здійснити терапевтичний чи корекційний вплив на психічний та фізичний стан, а й реалізувати основні функції освіти.

Використання арт-терапевтичних технологій у навчальному процесі забезпечує створення унікального прецеденту єдиного арт-терапевтичного та

освітнього простору, що позитивно позначається на професійному становленні й особистісному зростанні майбутніх психологів, дає змогу зрозуміти, що саме спонукало їх до набуття другої вищої освіти і, фактично, змінити життєвий сценарій особистості.

Л. Лебедєва зауважує, що істотна перевага включення арт-терапії в систему психолого-педагогічної освіти полягає в тому, що на час спеціального навчання студентська група набуває статусу терапевтичної. Це дає можливість поєднувати навчальне заняття і власне терапевтичний процес [5]. Інакше кажучи, студенти не лише отримують необхідні знання і засвоюють інноваційну технологію роботи, а й пізнають глибше власний внутрішній світ, вчаться розуміти, сприймати себе та інших. Унаслідок чого отриманий позитивний досвід стає джерелом для особистого і професійного зростання, зразком для вибудовування гуманних стосунків з оточуючими людьми.

До того ж проведення занять з елементами арт-терапії забезпечуватиме більш глибоке вивчення викладачами внутрішнього світу своїх студентів, формування міцного, дружнього студентського колективу внаслідок спільної художньо-творчої діяльності, оскільки саме в такій діяльності полягатиме цінність арт-педагогічної роботи.

Водночас, ураховуючи, що *в результаті арт-терапевтичного заняття* досягається певний терапевтичний ефект, викладачам варто спиратися на такі принципи роботи на заняттях у виші, зокрема:

- відмовитися від команд, наказів, вимог та примусу;
- студенти самі можуть вибирати для себе ті види та зміст роботи, зображувальні матеріали та власний темп, які їм підходять;
- студент може відмовитися від виконання деяких завдань, вербалізації своїх почуттів та переживань, колективного обговорення тощо (способи залучення студентів у роботу багато в чому залежать від педагогічного такту та майстерності викладача);
- студент може лише спостерігати за роботою товаришів або займатися чим-небудь за бажанням, якщо це не суперечить соціальним і груповим нормам;

- заборонено оцінку суджень, критику та покарання.

Як зазначає О. Федій, у *структурі арт-терапевтичного заняття* мають чітко прослідковуватися дві складові частини. Перша — *невербальна, творча, неструктурована* – де основним видом діяльності є сам процес творчості. Друга — *вербальна інтерпретація створених зображень, асоціацій, емоцій та почуттів, що виникали в процесі роботи*. Таким чином, структура арт-терапевтичного заняття має складатися з таких *етапів*:

1. Налаштування на роботу («розігрів»).
2. Активізація різних чуттєвих сфер (зорової, слухової, смакової, нюхової, тактильної, кінетичної) та актуалізація візуальних, аудіальних і кінестетичних образів.
3. Індивідуальна творча робота.
4. Етап вербалізації.
5. Заклучний етап — рефлексивний аналіз [2; 4].

Арт-терапія, на наш погляд, вимагає від викладача реалізації певних *умов в організації навчального процесу*. До таких умов належать: а) організація навчального процесу як багатосторонньої, партнерської, інтенсивної комунікації; б) забезпечення сприятливої психологічної атмосфери в аудиторії; в) спеціальна організація навчального простору.

Розглянемо особливості забезпечення цих умов у системі післядипломної освіти майбутніх психологів більш детально.

Щодо *організації навчального процесу як багатосторонньої, партнерської, інтенсивної комунікації* зазначимо таке. Арт-терапевтичне навчання потребує *багатостороннього типу комунікації*, коли зв'язки виникають не лише між викладачем і студентами, а й між студентами, а педагог стає рівноправним учасником навчальної діяльності. У процесі такої комунікації студенти отримують можливість поділитися думками та почуттями в межах певної теми, розповісти про свої висновки, вислухати думки не тільки викладача, а й одногрупників. Застосування багатосторонньої комунікації дає змогу залучати до процесу навчання всіх студентів в групі.

Процес взаємодії між студентами на основі багатосторонньої комунікації можливий, з одного боку, за умов опанування ними навичок міжособистісного спілкування (уміння слухати себе й інших, відтворювати почуте, пояснювати, ставити запитання тощо), з іншого боку — за умов зміни викладачем основ, на яких будується така взаємодія.

Розпочати створення *сприятливої психологічної атмосфери* викладач може вже з представлення програми майбутньої діяльності, показуючи перспективи вивчення теми чи розділу. Відкрита позиція викладача, ґрунтовне представлення програми майбутньої спільної діяльності сприяють зняттю напруження в аудиторії, дають змогу студентам побачити перспективу власної діяльності, позбутися почуття невпевненості та страху перед майбутнім. Для реалізації такої позиції викладачеві бажано:

- на початку заняття *ознайомити студентів з його цілями* (тими результатами, яких він очікує від них наприкінці);
- *ознайомити із завданнями використання кожної технології чи методу*, це необхідно для того, щоб у студентів не виникало почуття маніпуляції ними;
- *розповісти студентам, чому для вивчення цієї теми були обрані саме такі методи чи технологія* (важливо, щоб студенти розуміли, що ця технологія слугує не для розваги, а допомагає їм звернути увагу на деякі важливі аспекти, сприятиме набуттю ними потрібного досвіду);
- *акцентувати увагу студентів на особливостях тієї чи іншої технології та тих ефектах, яких вони можуть досягти за правильної роботи*;
- *розкрити алгоритм проведення технології та розповісти про послідовність дій* (надати пам'ятку діяльності);
- *відповісти на запитання студентів* для уникнення непорозумінь безпосередньо в момент роботи в технології.

Діагностика емоційного стану студентів допоможе викладачеві виявити проблеми та труднощі в соціально-психологічному аспекті, вибудувати свою діяльність з урахуванням її результатів. Тому перед початком заняття варто попросити студентів *розповісти про свої очікування та побоювання*, що дасть змогу

викладачу коригувати подальші свої дії. Важливо постійно повертатися до даних, одержаних протягом виявлення очікувань, аналізуючи перебіг освітнього процесу.

Подоланню деяких побоювань сприятиме *встановлення правил поведінки чи норм роботи на занятті*. Цю проблему, на наш погляд, допоможе подолати визначення правил зворотного зв'язку та норм спільної діяльності. Бажано, щоб викладач приділив увагу процесу визначення норм спільної діяльності вже на перших заняттях. Це дасть можливість йому спиратися на них протягом усього навчального часу.

Щодо *спеціальної організації навчального простору* слід зазначити, що він має бути побудований таким чином, щоб зробити легкою і природною співпрацю та комунікацію студентів. Саме тоді застосування арт-терапевтичних технологій у навчальному процесі дає змогу отримати такі *позитивні результати*:

- забезпечує ефективне емоційне реагування майбутніх психологів, надає йому соціально бажаних, припустимих форм;
- полегшує процес комунікацій для замкнених, сором'язливих або погано орієнтованих на спілкування студентів;
- надає можливість невербального контакту (опосередкованого продукту арт-терапії);
- сприяє подоланню комунікативних бар'єрів і психологічних захистів;
- створює сприятливіші умови для розвитку довільності й здатності до саморегуляції;
- додатково впливає на усвідомлення студентами своїх почуттів, переживань і емоційних станів;
- створює передумови для регуляції емоційних станів і реакцій та перенесення сформованих умінь психолога на подальшу професійну діяльність;
- суттєво підвищує особистісну цінність, сприяє формуванню впевненості в собі за рахунок соціального визнання цінності створюваного творчого продукту.

Однак, попри те, що важливість навчатися у новий спосіб розуміють усі, існують *перешкоди застосуванню арт-терапевтичних технологій навчання в системі післядипломної педагогічної освіти*.

Це, по-перше, *вплив освітніх традицій*, коли перевага віддається традиційним методам навчання, і, як правило, замало уваги надається добору форм і методів роботи, за допомогою яких учасники занять ставали б активнішими.

По-друге, йдеться про *почуття дискомфорту, що його спричиняють будь-які зміни*. Під час упровадження арт-терапевтичних технологій навчання може виникнути дискомфорт і у викладачів, що мають невеликий досвід використання цих методів, і в студентів. Проте ця ситуація виникає, якщо студенти попередньо не підготовлені до того, що їм доведеться працювати в активному режимі, якщо вони налаштовані на лише пасивне сприйняття інформації. Дискомфорт можливий і тоді, коли між викладачем та студентами немає порозуміння, не виникла атмосфера толерантності та поваги, і викладач застосовує арт-терапевтичні технології штучно, вимушено, авторитарно впливаючи на студентів.

По-третє, суттєвою перешкодою до впровадження арт-терапевтичних технологій у практику післядипломної освіти є брак мотивації до змін. Перед кожним викладачем, який розпочинає послуговуватися арт-терапевтичними технологіями навчання, постає проблема мотивації до оновлення своєї діяльності. Зрозуміло, що використання арт-терапевтичних технологій навчання в післядипломній педагогічній освіті потребує постійної роботи над своєю фаховою майстерністю, розроблення нової тематики, змісту, планів та програм. Мотивації ж до такої активної роботи часто бракує. Навпаки, викладач може стикнутися з нерозумінням, неприйняттям з боку адміністрації або колег, для яких навчання в такий спосіб є незвичним. Тоді найважливішими мотивами для викладача стають його власні переконання у правильності обраного шляху, ідей демократизації та гуманізації, розуміння важливості особистісно зорієнтованого навчання майбутніх психологів в системі післядипломної педагогічної освіти. Систематичність та послідовність у впровадженні змін поступово змінять ставлення оточуючих, налаштують їх на позитивне сприйняття цих навчальних моделей.

По четверте, йдеться про *брак моделей та інформації про ефективне навчання*. Аби викладач, застосовуючи арт-терапевтичні технології навчання, почувався впевнено, володів аудиторією, був спроможний варіювати зміст та методи залежно від індивідуальних особливостей студентів, він повинен опанувати

значний арсенал арт-терапевтичних технік, мати досвід участі в арт-терапевтичних тренінгах у ролях і учасника, і тренера. Такий досвід допомагає одержати конкретну пізнавальну інформацію про арт-терапевтичні техніки навчання, свідомо сприймати інформацію з літератури. На жаль, досвід проведення *арт-терапевтичних тренінгів* в установах післядипломної педагогічної освіти поки що дуже обмежений, а це гальмує процеси активізації навчання майбутніх психологів.

Можливо, найбільшим бар'єром у використанні *арт-терапевтичних технологій навчання* в післядипломній педагогічній освіті є ризик, що студенти не братимуть активної участі в роботі, що викладач втратить контроль, йому забракне навичок, або його розкритикують за неортодоксальний стиль навчання.

Подолання цих та інших перешкод у використанні арт-терапевтичних технологій навчання в післядипломній освіті можливе за умови врахування таких організаційно-методичних моментів:

- *Не слід експериментувати одразу надто широко.* Варто спробувати один із нових пропонованих арт-терапевтичних методів, щоб «оживити» програму навчання.
- Представляючи новий метод учасникам, доцільно пропонувати його як *альтернативу наявним методам*, встановлювати зворотний зв'язок та відповідно реагувати.
- *Не варто перевантажувати студентів надто великою кількістю видів діяльності*, слід використовувати кілька методів.
- *Необхідно чітко інструктувати*, лаконічно формулювати, чого викладач очікує від учасників, уникаючи спантеличення від розпливчастих інструкцій і надати змогу аудиторії здобути максимум від запропонованого методу [4].

Загалом, використання арт-терапевтичних технологій у процесі підготовки майбутніх психологів, які отримують другу вищу освіту, є вкрай важливим, оскільки вони мають великий вплив на навчання, засвоєння навчальної інформації та вироблення особистісних якостей. Так, з огляду на оцінку арт-терапевтичних і традиційних лекційних занять показники успішності засвоєння знань є співвимірними, а от показники опанування новими навичками значно перевищують

ті, що їх було досягнуто після курсу звичайних лекцій. Встановлено також, що значна кількість студентів із різними індивідуальними навчальними стилями засвоює знання ефективніше, коли використовуються арт-технології в навчальному процесі.

Процес модернізації післядипломної педагогічної освіти в Україні ставить більш високі вимоги до підготовки психологів, від яких на сучасному етапі розвитку суспільства вимагається високий рівень уміння самореалізації в професійній діяльності, гнучкості, нешаблонного мислення, ініціативи, здатності продукувати нові ідеї тощо. Одним із засобів забезпечення конструктивних змін в якості підготовки майбутніх психологів, які отримують другу вищу освіту, є впровадження інноваційних технологій у процесі підготовки і, зокрема, арт-терапії, яка дасть змогу забезпечити осмислення підстав вибору другої освіти, прийняття себе як психолога і, отже, професійне становлення та особистісний розвиток як неодмінні умови досягнення високого рівня професіоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова Н. В. Образовательные технологии как объект педагогического выбора / Н. В. Борисова. — М : Исследоват. центр применения средств арт-терапев. технол. проблем качества подготовки спец., 2010. — 145 с.
2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. — М. : Высшая шк., 2001. — 206 с.
3. Копытин А. И. Основы арт-терапии / А. И. Копытин. — СПб., 1999. — 240 с.
4. Котикова О. П. Методика преподавания психологии: УМК / О. П. Котикова. — Минск : МИУ, 2007. — 183 с.
5. Лебедева Л. Д. Педагогические аспекты арт-терапии / Л. Д. Лебедева // Дидактика. — 2000. — № 1. — С. 43–51.
6. Педагогічна психологія / За ред. Л. М. Проколієнко, Д. Ф. Ніколенка. — К. : Вища школа, 2003. — 248 с.
7. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, А. В. Семенова та ін.; за ред. З. Н. Курлянд. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2005. — 399 с.

8. Фірсова Л. С. Арт-терапія в педагогічній роботі / Л. С. Фірсова. — К., 2011. — 98 с.

Брюховецька О. В., докторант кафедри загальної та практичної психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, кандидат психологічних наук, доцент